

ПОДОЛАННЯ РОСІЙСЬКОГО КОЛОНІАЛЬНОГО МИНУЛОГО В ПУБЛІЧНОМУ ПРОСТОРИ УКРАЇНИ ЯК СКЛАДОВА ПОЛІТИКИ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПАМ'ЯТІ ПІД ЧАС ПОВНОМАСШТАБНОЇ ВІЙНИ

OVERCOMING THE RUSSIAN COLONIAL PAST IN THE PUBLIC SPACE OF UKRAINE AS A COMPONENT OF THE POLICY OF NATIONAL MEMORY DURING A FULL-SCALE WAR

Подолання російського колоніального минулого є важливою складовою публічної політики національної пам'яті в Україні під час повномасштабної війни, розв'язаної російською федерацією 24 лютого 2022 р. В статті проаналізовано нормативно-правову базу, що регламентує процеси деколонізації, дерусифікації та декомунізації в Україні. Досліджено етапи реалізації публічної політики національної пам'яті в даному напрямі. Зокрема, охарактеризовано таке явище як «ленінопад» і процеси декомунізації, що особливо активізувалися та отримали нормативно-правову основу після Революції Гідності; деколонізацію, дерусифікацію та декомунізацію під час повномасштабної війни рф проти України. Подано загальні статистичні дані та наведено окремі приклади перейменувань топонімів та демонтажу пам'ятників і пам'ятних знаків як символів російської колоніальної політики. Відстежено роль громадськості, вивчено громадські ініціативи та громадську думку щодо позбавлення українського публічного простору від російського імперського та радянського минулого. Досліджено діяльність Міністерства культури та інформаційної політики України, Українського інституту національної пам'яті під час повномасштабної російської війни щодо регулювання процесів деколонізації, дерусифікації та декомунізації. Проаналізовано рекомендації стосовно питань топонімів, монументального мистецтва та присутності російських творів, митців і діячів в українському культурному просторі, які були розроблені для органів державної влади та місцевого самоврядування, державних і громадських організацій. Зазначено, що публічна політика національної пам'яті в умовах повномасштабної війни рф проти України спрямована на протидію ідеологічній складовій російської агресії, на подолання пропагандистських міфів і фейків, на позбавлення українського публічного простору російського колоніального минулого.

Ключові слова: публічна політика, державне управління, органи влади, національна пам'ять, історична пам'ять, культурна

пам'ять, деколонізація, дерусифікація, повномасштабна війна рф, російська агресія.

Overcoming the Russian colonial past is an important part of the public policy of national memory in Ukraine during the full-scale war unleashed by the Russian Federation on February 24, 2022. The article analyzes the legal framework that regulates the processes of decolonization, derussification and decommunization in Ukraine. The stages of realization of public policy of national memory in this direction are investigated. In particular, such a phenomenon as "leninfall" and decommunization processes, which were especially activated and received a legal basis after the Revolution of Dignity, decolonization, derussification and decommunization during the full-scale war of Russia against Ukraine were characterized. General statistics are presented and some examples of renaming of place names and dismantling of monuments and commemorative signs as symbols of Russian colonial policy are presented. The role of the public was tracked, public initiatives and public opinion were studied regarding the deprivation of Ukrainian public space from the Russian imperial and Soviet past. The activities of the Ministry of Culture and Information Policy of Ukraine, the Ukrainian Institute of National Memory during a full-scale Russian war on the regulation of decolonization, derussification and decommunization are disclosed. Recommendations on toponyms, monumental art and the presence of Russian works, artists and figures in the Ukrainian cultural space, which were developed for state authorities and local self-government bodies, state and public organizations, were analyzed. It is noted that the public policy of national memory in the context of a full-scale war of Russia against Ukraine is aimed at countering the ideological component of Russian aggression, overcoming propaganda myths and fakes, and depriving the Ukrainian public space of the Russian colonial past.

Key words: public policy, public administration, authorities, national memory, historical memory, cultural memory, decommunization, decolonization, derussification, full-scale war of Russia, Russian aggression.

УДК 351.06:323(477)
DOI <https://doi.org/10.32782/rma2663-5240-2023.35.4>

Власенко С.І.

к. іст. наук,
докторант
Навчально-науковий інститут
публічного управління
та державної служби
Київського національного університету
імені Тараса Шевченка,
старший викладач
Київський національний університет
культури і мистецтв

Постановка проблеми у загальному вигляді. Повномасштабна війна російської федерації проти України спричинила суттєві зміни в українському суспільстві та викликала актуалізацію питань, що відіграють важливу роль у формуванні національної ідентичності та є ваговою складовою національної пам'яті українського народу. Для пояснення таких змін варто звернутись до поняття «національна ідентичність» в «Енциклопедії історії України», де зазначається, що становлення української

політичної нації залежить від чіткого політичного визначення національних пріоритетів і національних інтересів [19, с. 417]. Саме означені тенденції спостерігаємо сьогодні у зв'язку зі збройною боротьбою українського народу проти рф. Сформовані впродовж століть національні цінності та окреслені в умовах російської агресії національні інтереси, забезпечують єднання і мобілізацію української нації, а реальна загроза втратити державність та національну ідентичність через політику

геноциду, що проводиться країною-терористом на території України – виступає міцним фундаментом у сучасних націєтворчих процесах.

Розв'язана рф повномасштабна війна проти України викликала миттєву реакцію українського суспільства – категоричну відмову багатьох російськомовних українців спілкуватися мовою агресора та прагнення позбутися у публічному просторі України російської імперської та радянської спадщини в будь-яких її проявах. Така громадська ініціатива, в свою чергу, стимулювала необхідні адміністративні механізми публічної політики національної пам'яті, складовими якої стали процеси подолання російського імперського колоніального минулого, що отримали назву деколонізація та дерусифікація. Вони набули нормативно-правового забезпечення і практичної реалізації на загальнонаціональному рівні.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання подолання російського імперського та радянського минулого в публічному просторі України отримали висвітлення у дослідженнях вітчизняних науковців. Зокрема, загальні питання щодо процесів деколонізації міського простору вивчали С. Водотика та Л. Савенюк [4], Я. Гирич [6], Б. Короленко, І. Каретніков та М. Майоров [17], С. Шліпченко [50] й ін., а досвід окремих міст – І. Гирич [5], О. Гнатюк та А. Мельничук [7], О. Журба та О. Оверченко [14], Т. Кароєва [16], Л. Малес [18], І. Старенький [44], М. Тахтаулова [45], О. Чорний [49] та ін. Під час повномасштабної війни також продовжують з'являтися наукові праці, автори яких вивчають окремі проблемні питання [8].

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Основна частка наукових досліджень, присвячених подоланню російського колоніального минулого в публічному просторі України, стосується передусім процесів деколонізації після Революції Гідності. А тому, залишається потреба у вивченні публічної політики національної пам'яті щодо деколонізації, дерусифікації та деколонізації в період повномасштабної російської війни.

Метою статті є дослідження публічної політики національної пам'яті щодо подолання російського імперського та радянського минулого в публічному просторі України під час повномасштабної війни рф. Увага зосереджена на перейменуванні вулиць, провулків, бульварів, площ; зміні назв освітніх закладів, культурних установи, організацій; демонтажі пам'ятників, монументів, пам'ятних знаків тощо. Для досягнення мети було застосовано загальнонаукові

методи функціонального та логічного аналізу, методи дедукції та індукції, спостереження, пояснення, узагальнення, а також історичний, формально-юридичний, статистичний та інші методи дослідження.

Виклад основного матеріалу. Публічна політика національної пам'яті в Україні щодо подолання російського імперського та радянського минулого в публічному просторі отримала вираження в процесах деколонізації, дерусифікації та деколонізації. Вони мали місце впродовж усього періоду незалежності, однак актуалізації та комплексної системної реалізації набули саме у зв'язку з повномасштабним російським вторгненням.

За визначенням Українського інституту національної пам'яті, «деколонізацією» є процес переосмислення спадщини комуністичного режиму та вилучення елементів комуністичної ідеології з символічного простору України [10]. Для розуміння терміну «дерусифікація» та «деколонізація» варто звернутися до Закону України «Про засудження та заборону пропаганди російської імперської політики в Україні і деколонізацію топонімії». В ньому русифікація трактується як «складова російської імперської політики, спрямована на нав'язування використання російської мови, пропагування російської культури як вищих порівняно з іншими національними мовами та культурами, витіснення з ужитку української мови, звуження українського культурного та інформаційного простору» [29]. Поняття ж «деколонізація» є більш узагальненим, враховуючи, що термін «російська імперська політика (російська колоніальна політика)» включає такі державні утворення, як «Російське царство (Московське царство)», «Російська імперія», «Російська республіка», «Російська держава», «Російська Соціалістична Федеративна Радянська Республіка», «Російська Радянська Федеративна Соціалістична Республіка», «Союз Радянських Соціалістичних Республік», «Російська Федерація», що прагнули підкорити, експлуатувати, асимілювати український народ [29].

Реалізацію публічної політики національної пам'яті щодо подолання російського імперського та радянського минулого в публічному просторі України забезпечує відповідна нормативно-правова база. Початок її формування можемо пов'язати з подіями Революції Гідності, що «запустили» системну деколонізацію в Україні. Одним із проявів деколонізації у 2013–2014 рр. був так званий «ленінопад», в ході якого на всій території України відбувалось стихійне масове демонтування пам'ятників не лише більшовицького лідера,

але й інших комуністичних і радянських діячів. Однак, слід наголосити, що зносити пам'ятники «вождю пролетаріату» в Україні розпочали набагато раніше – ще до відновлення державної незалежності. Першим у цьому стало місто Червоноград на Львівщині, де пам'ятник Леніну демонтували 1 серпня 1990 р. У Києві «головний пам'ятник» Леніну, що входив до композиції монументу «Великий Жовтневій соціалістичній революції» і стояв на центральній Жовтневій площі, було знесено у вересні 1991 р.; у серпні площу перейменували на «Майдан Незалежності». У 1990-х роках ленінопад поширився у західних областях, а в 2000-х – охопив центральні регіони України. Загалом, за даними Українського інституту національної пам'яті, кількість пам'ятників Леніну в Україні від 1990 р. до кінця 2014 р. скоротилась приблизно на 3 800 [21].

Нормативно-правове регулювання декомунізації, певною мірою, було закладено ще задовго до подій Революції Гідності. Зокрема, у 2007 р. в Указі Президента України «Про заходи у зв'язку з 75-ми роковинами Голодомору 1932–1933 років в Україні» постановлялося демонтувати пам'ятники і пам'ятні знаки, а також перейменувати вулиці, площі, провулки, проспекти, парки і сквери, що були пов'язані з особами, причетними до організації та здійснення Голодомору і політичних репресій в Україні [30]. На виконання цього указу, наприклад, у Києві було демонтовано пам'ятники С. Косіору (в листопаді 2008 р.) та В. Чубарю, Г. Петровському, Ф. Держинському, М. Калініну, Д. Мануїльському та іншим (у листопаді 2009 р.) [9, с. 417]; були перейменовані вулиці «Володимира Ульянова» та «Мануїльського» (рішення Київської міської ради від 2 жовтня та 27 листопада 2008 р. відповідно) [42] тощо.

Однак, подальша політична ситуація в країні не сприяла формуванню законодавчої бази щодо декомунізаційних процесів, хоча потреби в суспільстві, ідеї та розробки були. Як приклад можемо назвати діяльність Харківської правозахисної групи та Центру досліджень визвольного руху стосовно питань доступу до документів архівів репресивних органів УСРР / УРСР, що відіграло важливу роль у подальшій реалізації політики національної пам'яті [2; 12]. Нажаль, Український інститут національної пам'яті (УІНП), який створився у 2006 р. як центральний орган виконавчої влади для реалізації державної політики у сфері відновлення та збереження національної пам'яті українського народу [37], впродовж 2011–2014 рр. був позбавлений цього статусу й функціонував як науково-дослідна установа при Кабінеті Міністрів України [20].

І лише після хвилі стихійної боротьби з радянським минулим, що прокотилася під час Революції Гідності, в Україні нарешті було ухвалено низку нормативно-правових актів, які регулювали публічну політику національної пам'яті стосовно декомунізації та сприяли переосмисленню радянського минулого і спростуванню зміфізованих російською колонізаційною ідеологією фактів історії України. 9 квітня 2015 р. Верховною Радою України було ухвалено так званий «декомунізаційний пакет» із чотирьох законів, серед яких Закон «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки» [28]. На виконання цього Закону в Україні, за даними УІНП, вже до кінця 2016 р. було перейменовано 25 районів, 987 населених пунктів, з яких 32 – міста, та 51 493 об'єкта топонімів у містах, селах і селищах; демонтовано 2 389 монументів і пам'ятних знаків [22]. Наприклад, за розпорядженням Київського міського голови № 125/1 від 19 лютого 2016 р. «Про перейменування бульварів, вулиць, площ та провулків у місті Києві», з карти столиці України було прибрано 79 назв вулиць і провулків, що символізували радянський режим або носили ім'я комуністичних і радянських діячів: три вулиці Леніна та одна – Ілліча, вулиці Калінінська, Кірова, Петровського, Фрунзе, Чапаєва, Щорса, Якіра та ін. [33].

Початок повномасштабної війни РФ проти України викликав нову хвилю декомунізації, а також актуалізував у суспільстві процеси деколонізації та дерусифікації. Від перших днів місцеві громади заявили про необхідність зміни топонімів, пов'язаних із країною-агресором, здійснення демонтажу російської імперської символіки та пам'ятників і пам'ятних знаків не лише радянським, але й російським імперським діячам, вилучення книг російських авторів із бібліотечних фондів тощо. Цікаву статистику стосовно громадської думки про дані процеси в перші місяці війни подає соціологічна група «Рейтинг». Проведене нею 27 квітня 2022 р. загальнонаціональне опитування «Ідеологічні маркери війни» показало, що перейменування вулиць, які містять російські або радянські назви, підтримують понад 65 % респондентів, а демонтаж пам'ятників, пов'язаних з росією – 71 % [11].

Актуалізовані повномасштабним російським вторгненням у суспільстві процеси дерусифікації та деколонізації потребували нормативно-правового врегулювання. У відповідь на суспільний запит, у травні 2022 р. Міністерство культури та інформаційної політики України

(МКІП) спільно з Українським інститутом національної пам'яті та за участі експертів з різних галузей провело три круглі столи на тему «Дерусифікація, декомунізація та деколонізація у публічному просторі», під час яких було обговорено та запропоновано рекомендації щодо питань топонімів, монументального мистецтва та присутності російських творів, митців і діячів в українському культурному просторі [3]. Вже на початку червня 2022 р. МКІП та УІНП було надано відповідні роз'яснення, зокрема і стосовно процедури демонтажу пам'ятників та пам'ятних знаків [43].

Наступним кроком стало створення 10 червня 2022 р. Експертної ради Міністерства культури та інформаційної політики України з питань декомунізації та дерусифікації (пізніше – Експертна рада МКІП з питань подолання наслідків русифікації та тоталітаризму). Це постійно діючий консультативно-дорадчий орган при МКІП, у повноваження якого входить надання рекомендацій і пропозицій щодо очищення публічного простору від російських імперських і радянських символів у монументальних пам'ятках і в об'єктах топонімів, а також визначення шляхів та механізмів подолання колоніального минулого [26]. Експертною радою було підготовлено рекомендації, що стосувались загальних питань та конкретних об'єктів. Зокрема, на початку липня 2022 р. було оприлюднено загальні рекомендації для органів місцевого самоврядування і громадських організацій щодо подолання антиукраїнського впливу російських цивілізаційних міфів, російської імперської та радянської спадщини в публічному просторі населених пунктів України. У них було запропоновано критерії для ухвалення рішень, визначено загальні засади щодо недоцільності існування або доцільності збереження назв чи об'єктів у процесі дерусифікації та декомунізації, а також наголошувалося на об'єктивності, виваженості, своєчасності та «повноті реагування на запит українського суспільства» [39].

Більш ґрунтовні рекомендації стосовно пам'ятних об'єктів, пов'язаних з історією і культурою росії та СРСР, були надані МКІП та УІНП наприкінці жовтня 2022 р. У них, з урахуванням відповідних нормативно-правових актів, що регламентують питання декомунізації та вшанування пам'яті, охорони культурної спадщини, місцевого самоврядування тощо, а також в залежності від статусу об'єкта та категорії пам'ятника, прописано процедуру вилучення з Державного реєстру нерухомих пам'яток України, визначено відповідальні державні органи та організації, перераховано необхідні

документи для забезпечення вилучення чи переміщення пам'ятних об'єктів [41].

Однак, попри розроблені рекомендації, потреба у прийнятті спеціального закону, який би забезпечив врегулювання процесів деколонізації та дерусифікації публічного українського простору, залишалась. Першим кроком у цьому напрямку стало ухвалення Верховною Радою України 18 липня 2022 р. постанови стосовно прийняття за основу проекту Закону України про внесення змін до Закону України «Про географічні назви» щодо деколонізації топонімії та впорядкування використання географічних назв у населених пунктах України [35]. Щоправда наступного етапу в законотворчому процесі, попри воєнний стан та загрозу національній безпеці, що несе «руській мір», довелось чекати досить довго. Лише 23 лютого 2023 р. проект Закону було направлено на повторне друге читання [32]. І нарешті 21 березня 2023 р. було ухвалено Закон України «Про засудження та заборону пропаганди російської імперської політики в Україні і деколонізацію топонімії», який визначив правові засади заборони пропаганди російської злочинної політики та встановив порядок ліквідації її символіки [29].

Логічним продовженням законотворчого процесу в даній сфері стало внесення відповідних змін до Закону України «Про охорону культурної спадщини» стосовно державної реєстрації чи вилучення з Державного реєстру нерухомих пам'яток України об'єктів культурної спадщини, які є символікою комуністичного тоталітарного режиму та російської імперської політики [23]. Виняток можуть становити символи, пов'язані з Другою світовою війною, що регламентується Законом України «Про увічнення перемоги над нацизмом у Другій світовій війні 1939–1945 років» [36].

Слід наголосити, що формування нормативно-правової бази публічної політики національної пам'яті було відповіддю на суспільний запит, адже ініціатива щодо позбавлення радянського (у 2014 р.) та російського імперського (у 2022 р.) минулого належала саме громадськості. Важливу роль у протидії російській агресії сьогодні та в її недопущенні в майбутньому відіграє ухвалений Верховною Радою України 22 травня 2022 р. Закон «Про заборону пропаганди російського нацистського тоталітарного режиму, збройної агресії Російської Федерації як держави-терориста проти України, символіки воєнного вторгнення російського нацистського тоталітарного режиму в Україну» [27].

Одним із знакових на шляху до позбавлення російського колоніального минулого

стало демонтування наприкінці квітня 2022 р. у Києві бронзової скульптурної групи під Аркою дружби народів (багато хто вбачає символічним те, що голова скульптури росіянина відвалилась під час демонтажу) [47]. 7 липня 2022 р. також було демонтовано ідеологічний символ «воз'єднання» України та Росії, зведений у м. Переяславі в 1954 р. [48]. Ще одним довготривалим догматичним «великоімперським» символом був пам'ятник «Засновникам Одеси», центральною фігурою якого була імператриця Катерина II. Питання його знесення неодноразово поставало задовго до повномасштабної війни, однак рішення було ухвалено Одеською міською радою лише 30 листопада 2022 р. [25], а виконано – 28 грудня [1].

Деяко інша ситуація склалась із «Монументом Слави», пам'ятником на місці відпочинку Петра I та пам'ятником «захисникам Полтави», встановленими ще за часів Російської імперії на честь Полтавської битви. 7 вересня 2022 р. Експертна рада МКІП з питань подолання наслідків русифікації та тоталітаризму рекомендувала Полтавській обласній військово-цивільній адміністрації та Полтавській міській раді демонтувати ці пам'ятники як ті, що використовувались російською імперською владою для «заперечення існування української нації і держави» [40]. Однак, попри рекомендацію музеїзувати ці монументи, остаточного рішення щодо їх демонтажу Полтавською міською радою до сьогодні не прийнято [38].

Дискусії у суспільстві викликали питання щодо місця в публічному просторі України представників російської культури імперського періоду, що для українського народу символізують колонізаційну політику (О. Пушкіна, М. Ломоносова, П. Чайковського та ін.). Наприклад, суперечливим стало вирішення питання позбавлення імені П. Чайковського Національної музичної академії України. Попри рекомендації Експертної ради МКІП трудовому колективу навчального закладу відмовитися від імені російського композитора [13], назва залишається незмінною. В той же час, відносно пам'ятника О. Пушкіна маємо досить позитивну статистику – лише у квітні 2022 р. було демонтовано 7 пам'ятників, а за рік деколонізації у квітні 2023 р. їх уже налічувалось 34 [15].

Паралельно від перших місяців війни здійснювалось і сьогодні продовжується перейменування вулиць у населених пунктах по всій території України. Наприклад, серед перших були рішення Дніпровської міської ради від 21 квітня 2022 р. про переймену-

вання 23 вулиць та 7 провулків у місті Дніпро, назви яких пов'язані з російськими топонімами [34]; рішення Хмельницької міської ради від 22 квітня 2022 р. – 29 вулиць та 15 провулків [24]; рішення Мукачівської міської ради Закарпатської області від 28 квітня 2022 р. – 61 вулиці в місті Мукачево та 19 вулиць у населених пунктах Мукачівської міської територіальної громади, що також містили російські та радянські назви [31].

Подібні рішення й сьогодні продовжують прийматись органами місцевого самоврядування й таким чином публічний простір України поступово позбавляється будь-яких нагадувань про колонізаційну політику всіх російських державних утворень, що в різні періоди історії претендували на українські території – від Московського царства до сучасної російської федерації. За наявними узагальненими офіційними даними, представленими на сайті МКІП, впродовж 2022 року в Україні було перейменовано 9 859 топонімів та демонтовано 145 пам'ятників, пов'язаних із російською імперською та радянською політикою [46]. Безперечно, попереду багато нових узагальнених цифр, наукових розвідок та досліджень, оскільки процеси деколонізації, дерусифікації та декомунізації в Україні тривають і потребують часу.

Висновки. Під час повномасштабної війни рф проти України подолання російського колонізаційного минулого в публічному просторі було визначено українським суспільством як один із важливих напрямів політики національної пам'яті. Сьогодні процеси деколонізації, дерусифікації та декомунізації мають нормативно-правову основу, здійснюються за чітко розробленими механізмами з дотриманням необхідних адміністративних процедур. Вони є досить тривалими у часі, оскільки потребують концептуального підходу, виважених управлінських рішень, конструктивних наукових обґрунтувань, а також врахування суспільних потреб та національних інтересів. У той же час, подолання російського колонізаційного минулого в публічному просторі України здійснюється одночасно з іншими напрямками публічної політики національної пам'яті, що спрямовані на протидію ідеологічній складовій російської агресії, на подолання пропагандистських міфів і фейків, на збереження пам'яті про війну тощо. Важливим також є донесення до українського суспільства та міжнародної спільноти вчинених рф на території України злочинів і загроз, що несе росія цивілізованому світові.

ЛІТЕРАТУРА:

1. В Одесі демонтували пам'ятник Катерині II. URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/features-64111099>
2. В'ятрович В.М., Кулик І.М., Лошак В.В., Шпак А.В. Право на правду. Практичний поради́к із доступу до архівів / Центр досліджень визвольного руху. Львів : Часопис, 2012. 152 с.
3. Відбувся завершальний круглий стіл з серії «Дерусифікація, декомунізація та деколонізація у публічному просторі». На їхній основі напрацюють рекомендації. URL: <https://uinp.gov.ua/pres-centr/novyny/vidbuvsya-zavershalnyy-kruglyy-stil-z-seriyi-derusyfikaciya-dekomunizaciya-ta-dekolonizaciya-u-publichnomu-prostoru-na-yihniy-osnovi-naprasyuyut-rekomendaciyi1>
4. Водотика С., Савенюк Л. Міський простір, декомунізація та проблеми історичної пам'яті. *Місто: історія, культура, суспільство*. 2017. № 1 (2). С. 119–133. URL: <http://mics.org.ua/journal/index.php/mics/article/view/26/25>
5. Гирич І. Чи потрібна в Києві подальша деколонізація та дерусифікація міського інтелектуального простору? *Київські історичні студії: збірник наукових праць*. 2018. № 2 (7). С. 130–139.
6. Гирич Я.М. Перейменування міст України у зв'язку з процесом декомунізації (2015–2016 рр.). Соціум. Документ. *Комунікація: збірник наукових статей*. 2017. Вип. 3. Серія: Історичні науки. С. 95–101.
7. Гнатюк О., Мельничук А. Просторово-часові аспекти декомунізації топоніміки міста Києва. *Ідеологія і політика*. 2020. № 15 (1). С. 83–114.
8. Гнатюк О.М., Гоманюк М.А., Мельничук А.Л. Декомунізація ойконімів України: у пошуку оптимальних підходів. *Науковий вісник Херсонського державного університету*. Серія: Географічні науки. 2022. № 17. С. 18–35.
9. Гриценко О.А. Президенти і пам'ять. Політика пам'яті президентів України (1994–2014): підґрунтя, послання, реалізація, результати. Київ : «К.І.С.», 2017. 1136 с.
10. Декомунізація. URL: <https://uinp.gov.ua/dekomunizaciya-ta-reabilitaciya/dekomunizaciya>
11. Десяте загальнонаціональне опитування «Ідеологічні маркери війни», 27 квітня 2022. URL: https://ratinggroup.ua/files/ratinggroup/reg_files/rg_ua_1000_ideological_markers_ua_042022_press.pdf
12. Доступ до архівних документів: законодавство і практика / Харківська правозахисна група. Харків : Права людини, 2010. 416 с.
13. Експертна рада МКІП рекомендувала відмовитися від імені П.І. Чайковського у назві закладу Національної музичної академії України. URL: <https://mkip.gov.ua/news/7364.html>
14. Журба О.І., Оверченко О.Ю. Топоніми та пам'ятні знаки Дніпропетровська/Дніпра в процесі декомунізації. *Дослідження з історії і філософії науки і техніки*. 2022. Т. 31. № 1. С. 57–64.
15. За рік по Україні демонтували щонайменше 34 пам'ятники Пушкіну. URL: <http://uinp.gov.ua/pres-centr/novyny/za-rik-po-ukrayini-demontuvaly-shchonaymenshe-34-pamyatnyku-pushkinu>
16. Кароєва Т. Анотація практичної діяльності робочої групи з «декомунізації» громадського простору міста Вінниці: погляд історика. *Місто: історія, культура, суспільство*. 2017. № 1 (2). С. 196–206. URL: <http://mics.org.ua/journal/index.php/mics/article/view/32/30>
17. Короленко Б., Каретніков І., Майоров М. Декомунізація назв населених пунктів та регіонів України: основа, процес та результати. *Місто: історія, культура, суспільство*. 2017. № 1 (2). С. 134–141. URL: <http://mics.org.ua/journal/index.php/mics/article/view/27/26>
18. Малес Л. Дискурс декомунізації в Києві. *Соціологічні студії*. 2016. № 9 (2). С. 16–21.
19. Нагорна Л.П. Ідентичність національна. *Енциклопедія історії України*. В 5 т. / Редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. Т. 3. Київ : Наукова думка, 2005. 672 с.
20. Питання Українського інституту національної пам'яті: Указ Президента України від 9 грудня 2010 р. № 1086/2010. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1086/2010#Text>
21. Подобєд П. Від ленінізму до ленінопада. URL: <https://web.archive.org/web/20150102062420/http://www.radiosvoboda.org/content/article/26770232.html>
22. Понад 50 тисяч вулиць змінили назву впродовж 2016 року. URL: <https://web.archive.org/web/20180920224155/http://www.memory.gov.ua/news/ponad-50-tisyach-vulits-zminili-nazvi-vprodovzh-2016-roku>
23. Про внесення змін до деяких законів України щодо особливостей формування Державного реєстру нерухомих пам'яток України : Закон України від 3 травня 2023 р. № 3097-ІХ. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3097-IX?fbclid=IwAR1xNVL8x-drC7xCnFQcG4DMHjeqpUFCEhqr7fq52PW8qw-V33xEusI7YSs#Text>
24. Про внесення змін до Переліку площ, проспектів, вулиць, провулків, проїздів, скверів, бульварів, парків, розташованих на території міста Хмельницького, затвердженого рішенням 17-ої сесії міської ради № 24 від 02.04.2008 р.: Проект рішення Хмельницької міської ради від 22 квітня 2022 р. URL: <https://khm.gov.ua/uk/content/pro-vnesennya-zmin-do-pereliku-ploshch-prospektiv-vulyc-provulkiv-proyizdiv-skveriv-13>
25. Про демонтаж та перенесення пам'ятника «Засновникам Одеси»: Рішення Одеської міської ради від 30 листопада 2022 р. № 1044-VIII. URL: <https://omr.gov.ua/ua/acts/council/196279/>
26. Про Експертну раду Міністерства культури та інформаційної політики України з питань декомунізації та дерусифікації: Наказ Міністерства культури та інформаційної політики України від 10 червня 2022 р. № 194. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0194921-22#Text>
27. Про заборону пропаганди російського нацистського тоталітарного режиму, збройної агресії Російської Федерації як держави-терориста проти України, символики воєнного вторгнення російського нацистського тоталітарного режиму в Україну : Закон України від 22 травня 2022 р. № 2265-ІХ. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2265-20#Text>
28. Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки :

Закон України від 9 квітня 2015 р. № 317-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/317-19#Text>

29. Про засудження та заборону пропаганди російської імперської політики в Україні і деколонізацію топонімії: Закон України від 21 березня 2023 р. № 3005-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3005-IX#Text>

30. Про заходи у зв'язку з 75-ми роковинами Голодомору 1932–1933 років в Україні : Указ Президента України від 28 березня 2007 р. № 205/2007. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/250/2007#Text>

31. Про найменування та перейменування вулиць міста Мукачева та населених пунктів Мукачівської міської територіальної громади : Рішення Мукачівської міської ради від 28 квітня 2022 р. № 786/36–22. URL: <https://mukachevo-rada.gov.ua/pras/pro-najmenuvannya-ta-perejmenuvannya-vulic-mista-mukacheva-ta-naselenih-punktiv-mukachivskoyi-miskoyi-teritorialnoyi-gromadi-3>

32. Про направлення на повторне друге читання проекту Закону України про внесення змін до Закону України «Про географічні назви» щодо деколонізації топонімії та впорядкування використання географічних назв у населених пунктах України : Постанова Верховної Ради України від 23 лютого 2023 р. № 2934-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2934-20#Text>

33. Про перейменування бульвару, вулиць, площі та провулків у місті Києві : Розпорядження Київського міського голови від 19 лютого 2016 р. № 125/1. URL: https://old.kyivcity.gov.ua/done_img/f/%D0%A0%D0%A%D0%9C%D0%93-125-1-19022016.PDF

34. Про перейменування вулиць та провулків міста Дніпра: Рішення Дніпровської міської ради від 21 квітня 2022 р. № 16/20. URL: <https://dniprorada.gov.ua/uk/Widgets/GetWidgetContent?url=/WebSolution2/wsGetTextPublicDocument?PID=572832&name=16/20>

35. Про прийняття за основу проекту Закону України про внесення змін до Закону України «Про географічні назви» щодо деколонізації топонімії та впорядкування використання географічних назв у населених пунктах України : Постанова Верховної Ради України від 18 липня 2022 р. № 2409-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2409-IX#Text>

36. Про увічнення перемоги над нацизмом у Другій світовій війні 1939–1945 років : Закон України від 9 квітня 2015 р. № 315-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/315-19#Text>

37. Про утворення Українського інституту національної пам'яті: Постанова Кабінету Міністрів України від 31 травня 2006 р. № 764. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/764-2006-%D0%BF#Text>

38. Пустовгар О. «Полтаво, скажи Україні, чому над тобою і досі орел?». Про пам'ятник слави російській зброї. Історична правда. 21 червня 2023 р. URL: <https://www.istpravda.com.ua/articles/2023/06/21/162817/>

39. Рекомендації Експертної ради з питань подолання наслідків русифікації та тоталітаризму. URL: <https://mkip.gov.ua/news/7362.html>

40. Рекомендації Експертної ради щодо демонтажу російських імперських пам'ятників у Полтаві. URL: <https://uinp.gov.ua/dekomunizaciya-ta-reabilitaciya/podolannya-naslidkiv-rusyfikaciyi-ta-totalitaryzmu-v-ukrayini/rekomendaciyi-ekspertnoyi-rady-mkip-shchodo-demontazhu-rosiyskyh-imperskyh-pamyatnykiv-u-poltavi>

41. Рекомендації Міністерства культури та інформаційної політики України і Українського інституту національної пам'яті щодо пам'ятних об'єктів, пов'язаних із історією та культурою Росії та СРСР. URL: <https://docs.google.com/document/d/1IXZiK-x7FPIO603DLjvHnMjgBbksS8-3OfLDo6EpEU8/edit>

42. Рішення Київської міської ради II сесії VI скликання. URL: <https://81412.livejournal.com/47163.html#r644>

43. Роз'яснення Міністерства культури та інформаційної політики України та Українського інституту національної пам'яті стосовно чинних на сьогодні процедур демонтажу пам'ятників комуністичним і російським діячам та деяких інших аспектів очищення громадського простору від матеріального втілення російських наративів. URL: https://mkip.gov.ua/files/pdf/%D0%A0%D0%BE%D0%B7%D1%8F%D1%81%D0%BD%D0%B5%D0%BD%D0%BD%D1%8F_%D1%89%D0%BE%D0%B4%D0%BE_%D0%B4%D0%B5%D0%BC%D0%BE%D0%BD%D1%82%D0%B0%D0%B6%D1%83_%D1%80%D0%B0%D0%B4_%D1%96_%D1%80%D0%BE%D1%81_%D0%BF%D0%B0%D0%BC%D1%8F%D1%82%D0%BD%D0%B8%D0%BA%D1%96%D0%B2_3.pdf

44. Старенький І.О. Топонімічний ландшафт Кам'янця-Подільського: комунізація та декомунізація. *Освіта, наука і культура на Поділлі. Збірник наукових праць*. 2016. Т. 23. С. 156–169.

45. Тахтаулова М. Харківська топонімія: етапи декомунізації. *Місто: історія, культура, суспільство*. 2017. № 1 (2). С. 142–151. URL: <http://mics.org.ua/journal/index.php/mics/article/view/29/27>

46. У 2022 році в Україні перейменували майже 10 тисяч топонімів. URL: <https://mkip.gov.ua/news/8940.html>

47. У Києві під час демонтажу під аркою дружби народів обезголовили «російського робітника». URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-kyiv/3467979-demontaz-skulpturi-u-kyevi-pid-arkou-druzbi-narodiv-u-rosijskogo-robotnika-vidpala-golova.html>

48. У Переяславі демонтували монумент на честь 300-річчя «возз'єднання» України з Росією. URL: <https://suspilne.media/258126-upereaslavi-demontovali-monument-na-cest-300-riccavozzednanna-ukraini-z-rosieiu/>

49. Чорний О. Декомунізація, Єлисаветград і загроза національній безпеці. *Місто: історія, культура, суспільство*. 2017. № 1 (2). С. 207–225. URL: <http://mics.org.ua/journal/index.php/mics/article/view/33/31>

50. Шліпченко С. Decom job: нотатки про декомунізацію міських просторів. *Місто: історія, культура, суспільство*. 2017. № 1 (2). С. 152–165. URL: <http://mics.org.ua/journal/index.php/mics/article/view/30/28>